

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

УДК 811'374

Софія Булик-Верхола

Національний університет «Львівська політехніка»

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Булик-Верхола С. З., 2013

Статтю присвячено аналізу процесів, що відбулись у складі української музичної термінології: виходять з активного вжитку історизми, архаїзми, синоніми; поповнюють музичну терміносистему нові слова – запозичення, деривати, діалектні назви. Українська музична термінологія перебуває в безперервному розвитку.

Ключові слова: українська мова, музична термінологія, історизм, архаїзм, синонім, неологізм.

The article is dedicated to the analysis of the processes that took place in Ukrainian musical terminology. Musical historic terms, archaic names and synonyms that went out of active use. New music alterms such as borrowings, derivative words, dialectic words enriched themusical terminology. Availability of such processes let us confirm that Ukrainian musical terminology is in the continuous development.

Keywords: Ukrainian language, musical terminology, historic term, archaic name, synonyms term, new term.

Музична термінологія як невід’ємна частина лексичного складу мови є відкритою системою, що постійно перебуває в динаміці, вона «досить рельєфно віддзеркалюється перед нами чи то появою нових слів, чи то виходом окремих лексичних одиниць з ужитку (через втрату своєї комунікативної здатності), чи то зміною значення існуючих слів (у бік його розширення чи звуження)» [7, с. 3]. Різні народи світу долучилися до створення музичних термінів упродовж багатьох віків. Тому в українській музичній терміносистемі наявні нашарування різних історичних епох і значна кількість запозичень.

Лексико-семантичні процеси, що відбуваються в музичній терміносистемі української мови вже були предметом наукового зацікавлення. У праці «З історії української церковно-музичної термінології» О. Горбач описав музичну лексику, зафіксовану в писемних джерелах XI–XVIII ст. [4]; у центрі зацікавлень З. Булика була діалектна музична лексика [2; 3]; певні спостереження про музичну термінологію наведено в колективній монографії Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк «Українське термінознавство» [8]; комплексне синхронно-діахронне дослідження аналізованої термінології здійснила автор цієї статті, захистивши кандидатську дисертацію на тему: «Формування і розвиток української музичної термінології» [1].

Метою цієї статті є виявлення змін, які відбулися у складі української музичної термінології. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю простежити специфічні процеси: вихід з активного вжитку історизмів, архаїзмів, синонімів; поповнення музичної терміносистеми новими номінаціями – запозиченнями, дериватами, діалектними назвами.

Процес удосконалення музичної термінології безпосередньо пов'язаний з розвитком музичної культури. Тому кількісні та якісні зміни в межах української музичної термінології є результатом взаємодії мовних та позамовних чинників і закономірностей.

У складі української музичної терміносистеми відбуваються такі процеси:

1. Виходять з активного вжитку різноманітні музичні терміни, їх сприймають у наш час як історизми. Ці номінації трапляються лише в незначній кількості праць з історії музики, у творах художньої літератури, в історичних довідках тощо. Процес виходу музичних термінів з активного вжитку відбувається з таких причин:

а) відмерли жанри, твори, види, стилі музики: *галантний стиль* (стиль європейської музики XVII ст., який відзначається ясністю, доступністю та вишуканістю) [11, с. 47], *знаменний спів* (система давніх православних культових співів XII–XVII ст.; назва походить від старослов'янського “знамя” – співацький знак) [11, с. 93], *концерто грассо* (віртуозний твір, де звучання всього оркестру протиставляється звучанню групи солістів). Найбільшого розвитку цей жанр досяг у творчості композиторів XVII–XVIII ст.: А. Кореллі, А. Вівальді, Й. Баха, Г. Генделя) [11, с. 127];

б) зникли виконавці музичних творів у зв'язку зі змінами суспільно-політичного й духовного життя: *лірник* (народний український музикант-співак XVII ст., який складав і виконував думи та пісні, акомпануючи собі на лірі) [11, с. 141], *менестрель* (народний мандрівний співець-музикант, який за часів Середньовіччя був слугою трубадура; з XIII ст. слова *менестрель* і *трубадур* стали синонімами) [11, с. 152], *скоморох* (мандрівний народний музикант, співак, акробат часів Київської Русі) [11, с. 245];

в) перестали використовувати деякі музичні інструменти: *авлос* (давньогрецький духовий музичний інструмент з подвійною тростиною, який мав від 4-х до 15-ти отворів) [11, с. 6], *еолова арфа* (старовинний струнний музичний інструмент, що складається з дерев'яної скриньки і натягнутих у ній 8–13 струн, які приводить у коливання вітер; назва походить від імені Еола – бога вітру в стародавніх греків) [11, с. 84], *набат* (давньоруський ударний інструмент, подібний до литаври; великий дзвін, за допомогою якого били на сполох) [11, с. 171];

г) відбулися зміни в системі запису музичних звуків та їх властивостей: *діафонія* (у Давній Греції – *дисонанс*, протилежність *симфонії* – консонансу; у Середньовіччі – музика двоголосного складу) [11, с. 70], *знамена, знам'я, крюки* (безлінійні знаки, які використовували для запису давньослов'янських співів) [11, с. 93].

2. Виходять з ужитку архаїчні назви. Музичні найменування замінюються іншими термінами із чіткіше вираженим значенням. Так, у праці «Грамматика музикальна» [5] найвизначнішого українського музикознавця XVII–XVIII ст. Миколи Дилецького наявні терміни, які згодом було замінено на інші. Наприклад, терміни метро-ритмічного перетворення матеріалу: *пропорція* – метр у $3\sqrt{1}$, $3\sqrt{2}$, $3\sqrt{4}$, *піканда* – метр у $6\sqrt{4}$, $6\sqrt{8}$; *такт* – ціла нота, *чвертка непов'язана* – чвертка, *чвертка в'язана* – вісімка, *чвертка два рази в'язана* – шістнадцятка, *ес* – пауза півноти, *пол-ес* – пауза чвертки, *сема* – пауза вісімки.

Деякі терміни, які вживали в XIX ст. в Галичині С. Воробкевич, В. Матюк, К. Паньківський, П. Бажанський, А. Вахнянин, замінено новими: *відкличник* – *бекар*, *обнижник* – *бемоль*, *підвишник* – *дієз*, *скаля*, *ступниця* – *гама*, *тризвін* – *тризвук*, *гармонічний спів* – *двоголосний спів*; деякі запозичені терміни змінили рід: *темпо* – *темп*, *сопран* – *сопрано*.

3. Виходять з ужитку терміни-синоніми, їх уживали в певний період як назви одного поняття. У парах *мусикія* [5, с. 3] – *музика* [11, с. 163] – (вид мистецтва), *контрапункт* [11, с. 124] – *поліфонія* [11, с. 205] (вид багатоголосся, в якому окремі мелодії або групи мелодій мають самостійне звучання й самостійний інтонаційно-ритмічний розвиток), *подвійний бемоль* [11, с. 200] – *дубль-бемоль* [11, с. 77] (знак альтерації, який означає пониження ступеня звукоряду на два півтони), перші терміни вийшли з ужитку, уступивши місце новим.

4. Поповнюється склад української музичної термінології. Оновлення музичної терміносистеми зумовлене потребами музичного життя. Збагачення музичної термінології відбувається завдяки дериваційним процесам, через використання запозичень та залучення діалектних назв.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в українську музичну термінологію входить велика кількість запозичених термінів-неологізмів, які називають сучасні предмети та явища, що переважно пов'язані з розвитком музичної техніки, із використанням електроенергії. Зокрема активно поповнюється склад таких тематичних груп музичної термінології:

а) назви музичних напрямів, течій, стилів: *диско* (стиль танцювальної ритмічної музики, яка виникла з музики соул у середині 70-х років ХХ ст. у США, характеризується різко акцентованим ритмом та насиченим електронним звучанням) [6, с. 3], *ритм-енд-блюз* (блюзовий вокально-інструментальний стиль негритянської музики, який виник під впливом свінгу) [6, с. 17], *гард-рок* (музична течія рок-музики, більш важка та інтенсивна, що виникла протягом 1972–1978 років на основі блюз-року; на початку 80-х років ХХ ст. гард-рок переріс у геві-метал) [6, с. 21], *геві-метал* (музична течія рок-музики, що характеризується складними гітарними рифами, які базуються на злагодженій роботі ритм-секції з напірним вокалом) [6, с. 21];

б) назви видів, жанрів, окремих музичних творів та форм: *рок-н-рол* (пісенно-танцювальна форма, яка виникла в США на початку 50-х років ХХ ст. на основі спрощеного варіанту музики ритм-енд-блюз) [6, с. 21], *рок-опера* (музично-драматичний жанр, стильовою основою якого є рок-музика, а жанровою – мюзикл; цей жанр виник у кінці 60-х років ХХ ст. у США та Великобританії) [6, с. 21], *гіт* (популярна пісня або популярна мелодія, шлягер) [6, с. 4], *шейк* (сучасний англійський танець, що з'явився 1965 року; шейк походить від стилю Є-Є, виконується парами або невеликими групами, які створюють кола) [6, с. 14];

в) назви музичних інструментів: *бас-гітара* (чотириструнна електрогітара, розроблена на початку 50-х років ХХ ст., замість акустичного корпусу має дошку та гриф з тонкою шийкою) [6, с. 10], *синтезатор* (електронний пристрій для добування та модуляції звуків, який має магнітну* або електронну пам'ять) [6, с. 11];

г) назви музичної техніки: *апаратура* (сукупність пристроїв, технічних засобів, які використовують у своїх виступах артисти різних жанрів) [6, с. 6], *мікшерський пульт* (пульт попереднього підсилення, обробки звуку та управління, на якому здійснюється підсилення слабких сигналів, змішування декількох сигналів від різних джерел, одержання звукових ефектів) [6, с. 6], *монітор* (спеціальні звукові колонки, які стоять перед виконавцями на сцені та допомагають їм слухати один одного) [6, с. 6];

г) назви музичної продукції: *альбом* (платівка-гігант, яку записав музикант або ансамбль) [6, с. 7], *відеоکلп* (відеозапис музичних творів, у якому використовують мультиплікацію, монтаж, відеоефекти, комп'ютерну графіку) [6, с. 6], *звукозапис* (запис звукових коливань на носій інформації для подальшого відтворення) [6, с. 7], *компакт-диск* (лазерна грамплатівка, яка записана цифровим способом; вперше компакт-диски було випущено 1982 року) [6, с. 7], *фонограма* (носій запису інформації, яка одержана в результаті запису звуку) [6, с. 8];

д) назви музичних професій, спеціальностей: *диск-жокей*, *ді-джей* (коментатор на дискотеках, а також у музичних радіо- та телепередачах) [6, с. 3].

Негативним явищем сучасної української музичної термінології, як і багатьох інших терміносистем, є значний спад активності дериваційних процесів, адже втрачається баланс між основними джерелами збагачення української музичної терміносистеми – між термінотворенням та використанням запозичень. Вважаємо, що треба замінити деякі іншомовні музичні терміни власне українськими, наприклад, *варган* (гр.) – *дримба*; *каніфоль* (фр.) – *живиця*; *мундштук* (нім.) – *дульце*; *мюзет* (фр.), *волинка* (рос.) – *дуда*; *флейта Пана* (італ.), *най* (рум.) – *ребро* та ін.

Позитивним явищем в українській музичній термінології є її збагачення діалектизмами, а саме:

а) назвами музичних інструментів: *басоля* (український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель; поширений на Слобожанщині) [2, с. 217], *дримба* (український народний музичний інструмент, поширений в Західній Україні; за формою схожий на невелику підкову, всередині якої розташований тоненький сталевий язичок) [11, с. 76], *дуда*, *баран*, *коза*, *міх*, *гайда* (назва мюзету (рос. волинки) на Бойківщині, Гуцульщині, Поділлі) [2, с. 217], *кувиця* (назва флейти Пана на Слобожанщині) [2, с. 218], *ребро* (назва флейти Пана на Гуцульщині) [2, с. 218], *трембіта* (гуцульський народний духовий музичний інструмент, дерев'яна труба до 3-х метрів без

* магнетну – ред.

вентилів і клапанів) [11, с. 274], *флюяра, фрила, фрела, флоера, довбушівка* (українська дерев'яна відкрита поперечна флейта) [11, с. 290];

б) назвами деталей музичних інструментів: *верхняк* (верхня дека в струнному музичному інструменті) [10, т. 1, с. 335], *голосник* (звуковий отвір у верхній частині коробки народних (переважно струнних) інструментів) [10, т. 2, с. 117], *дульце* (мундштук, деталь духових інструментів) [9, с. 86], *спідняк* (нижня дека кобзи, бандури) [10, т. 9, с. 524];

в) назвами музикантів: *басоліст* (музикант, що грає на басолі) [3, с. 39], *бубній* (музикант, що грає на бубні) [9, с. 77], *гучіль* (музикант, що грає на гуці) [3, с. 43], *дудар* (майстер, що робить дудки; той, хто грає на дудці, сопілці) [10. – Т. II, с. 431], (музикант, що грає на дуді) [3, с. 41], *катеринник* (музикант, що грає на катеринці) [9, с. 94], *флуєрник* (музикант, що грає на флуєрі) [3, с. 40].

5. Утворюються семантичні неологізми. З появою нових явищ у музичному мистецтві виникає потреба дати їм назви. Для цього використовують слова, які вже є в мові, за ними закріплюють нові, не вживані досі значення. У результаті виникають семантичні неологізми, у яких стару фонетичну оболонку наповнюють новим значенням. Саме такі зміни в семантиці відбулися в термінах *балада, бард, канцона, капела, симфонія, соната*.

Так, у середні віки термін *балада* означав пісню народного походження, якою супроводжували танці; пізніше – літературний епіко-ліричний твір драматичного характеру, часто з елементами фантастики, зміст якого навіяний подіями минулого, легендами. В епоху романтизму цей термін проник у вокальну музику, потім у інструментальну [11, с. 19].

У кельтських народів *бардом* називали співця-лірика, який оспівував подвиги свого короля та його дружини, у середні віки цим терміном позначали професійного поета, у наш час *бардами* називають співаків, які виконують переважно свої твори, акомпануючи собі на гітарі [6, с. 2].

У XV–XVI ст. термін *канцона* називав багатоголосну вокальну пісню поліфонічного складу, близьку за характером до народної пісні, у XIX–XX ст. – інструментальну наспівну п'єсу або невелику оперну пісню ліричного характеру [11, с. 108].

Термін *капела* позначав місце в католицькій церкві, де розміщувались співаки, пізніше таку назву одержав сам церковний хор, що за суворими правилами культу співав без супроводу. У наш час *капелою* називають висококваліфікований хор або великий симфонічний оркестр [11, с. 109].

Отже, оскільки в українській музичній термінології відбуваються такі процеси, як зникнення одних і поява інших термінів, вживання старих термінів у новому значенні, заміна одних термінів іншими, ліквідація паралельних термінів, то маємо підстави стверджувати, що українська музична термінологія перебуває в безперервному розвитку.

Становлення української музичної термінології розглядаємо як еволюцію мови, її модифікацію, зумовлену витворами нашої духовності. Розвинута національна музична термінологія є свідченням високої духовної культури, що дає підставу прогнозувати її збагачення новими чи напівзабутими найменуваннями.

1. Булик-Верхола С. *Формування і розвиток української музичної термінології* : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. Булик-Верхола / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 20 с. 2. Булик З. *Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію* / З. Булик // *Культура і побут населення Українських Карпат*. – Ужгород, 1973. – С. 216–223. 3. Булик З. *Словотвір назв діячів у музичній лексичній української мови* // *Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна*. – 1973. – Вип. 8. – С. 39–44. 4. Горбач О. *З історії української церковно-музичної термінології* / Олекса Горбач. – Мюнхен, 1965. – 40 с. 5. Дилецький М. *Граматика музикальна, фотокопія рукопису 1723 року*. / Микола Дилецький – К.: Музична Україна, 1970. – 109 с. 6. *Естрада. Рок-музика. Джаз. Термінологічний словник*. – Суми, 1993. – 22 с. 7. Паламарчук Л. *Лексико-семантичний розвиток мови* / Л. Паламарчук // *Мовознавство*. – 1982. – № 4. – С. 3–7. 8. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. *Українське термінознавство* : підручник / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк – Л. : Світ, 1994. – 216 с. 9. *Словник музичної термінології (Проект)*. – Х.: К., 1930. – 135 с. 10. *Словник української мови: В 11-ти томах*. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI. 11. Юцевич Ю. *Музика. Словник-довідник*. / Юрій Юцевич– Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 352 с.